

Heritage of akyns freethinkers

In article it is told about the akyns of 20–30 of the XX century who have become famous for the courageous facts about reality. It were such persons, as Diya, Sarynzhip, Babas, Tashen and others. The poetic heritage of the called Kazakh akyns is analyzed. The author of article, leaning on historic facts and archival materials, describes historical events of that time, and also their poetic heritage and creative skill.

References

- 1 *Truth of folklore*, Almaty: Gylym, 1990, p. 4.
- 2 Kaskabasov S. *National prose of Kazakhs*, Alma-Ata: Gylym, 1984.
- 3 Dalgat U.B. *Literatura and folklore*, Moscow: Nauka, 1981.
- 4 Ysmayylov E. *Akyns*, Alma-Ata: Kazakh state publ., 1956.
- 5 *Kazakh epos*, Alma-Ata, 1958.
- 6 *From fund of manuscripts*, p. 7.
- 7 *Akadyr Tany*, 1992, Oct. 31.
- 8 *Akyny-zhyrau*, Almaty: Zhazushy, 1979.

ӘОЖ 82(091)= 943

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)

Түркі филологиясының атасы Махмұт Қашқари және оның дүниеде теңдесі жоқ «Диуани лұғат ат-түрк» атты мұрасы

Мақалада он бірінші ғасырда өмір сүрген ғұлама филолог, түркі тілдерінің тұңғыш сөздігін құрастырушы, энциклопедист-ғалым Махмұт Қашқаридың өмірі мен шығармашылығы зерттелген. Оның өзінің ұлы мұрасы «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігін жазып, түркі тілдерінің мәртебесін көтергеніне ерекше баға берілген. «Түркі сөздігі» тек тіл білімінің мәселелеріне арналмаған, ол ғылымның көптеген салаларынан хабардар ететін сан салалы еңбек болып табылатыны сипатталған. Қашқари еңбегін кең көлемде зерттеген атақты ғалымдардың пікірлеріне көңіл бөлінген. «Диуани лұғат ат-түрк» тек түркілердің ғана емес, тұтас ислам мәдениетінің қазынасы деген қорытынды жасалған. Болашақта ұлы ғалымның тағылымын жас ұрпақтың бойына дарытып, түркі халықтарының өзара ынтықмақтасуына жол ашу керектігі дәлелденген.

Кілт сөздер: түркі тілі, ғалым, мұра, өмірбаяны, зерттеу, шығыстанушы, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер, тұлға, ерекшеліктер, сөздер.

Kipicne

Түркі тілінің тұңғыш оқулығын әзірлеп, грамматикасын түзеген, түбі бір түркі халықтары тіл өнерінің өрісін мәңгілікке кеңейтіп, өркенін өсірген, түркі тілдерінің диалектологиясының, лексикологиясы мен грамматикасының негізін қалап, тіл білімі тарихында салыстырмалы тарихи әдісті тұңғыш рет қолданған ғұлама ғалым Махмұт (кейбір деректерде Махмұд, Махмуд деп жазылып жүр) Қашқари, толық аты-жөні Махмұт (Махмұд) ибн Әл-Құсайын ибн Мұхаммед, XI ғасырдағы атақты ортаазиялық филологтардың бірі болып саналады.

М.Қашқари Қарахандар ақсүйектері ортасынан шыққан. Әкесі Құсайын Мұхаммед Мәуренахрды жаулаушы Боғырханның немересі екен. Барыс ханның уәзірі болып (Ыстықкөлдің оңтүстік жағасы), кейіннен Қашқарға қоныс аударады. Махмұт сол жерде сауат ашып, әрі қарай білімін Бұхара мен Нишапурде жалғастырады. Осы қалаларда оқып жүрген кезінде тіл, фольклор,

этнография, география, жаңа жерге орнығу, түркі халықтарының менталитеті қызықтыра бастайды. Жинақтаған мол тәжірибесі мен байқағанын ол өзінің басты еңбегі «Диуани лұғат ат-түрктө» («Түркі сөздерінің сөздігінде», «Түркі сөздерінің жинағында») зерделеген. Осындай ұлы еңбекті Қашқаридай ғұлама бұдан мың жыл бұрын жалғыз өзі жазған. Яғни, бұдан шығатын қорытынды, тарих дөңгелегін алға жылжытатын, Абай айтқандай, «тобыр» емес, жекелеген тұлғалар. «Единица болмаса, не болады — өңкей нөл». Әр адам өзін жетілдірмесе, осындай нөл болып қалады».

«Диуани лұғат ат-түркті» (кейде «Диуани лұғат ит-турк» деп жазылады) оқи отырып, ойға оралатыны: Махмұт Қашқаридың бұл кітабы ерте ортағасырлық түркі халқының энциклопедиясы есепті. Онда XI ғасырда өмір сүрген көптеген түркі тайпалары жайындағы өте бағалы, кейбір жағдайларда таптырмайтын мәліметтер енгізілген. Сөздік этноним, топоним, рулық терминдер, әр түрлі қызмет атаулары, тағамдар мен сусын атаулары, үй, жабайы жануарлар, құстар, айлар мен апта күнтізбесі, дәрілік жабдықтар, астрономия, әскери, медициналық, діни, т.б. атаулар қамтылған. Сол кездегі түркі халықтарының дүниені қабылдауы, этикалық нормалары мен құндылықтары, өзін-өзі ұстау әдеті тілге тиек етіледі. Әр түрлі тайпалар арасындағы тарихи-мәдени байланыстар, Қазақстан мен Орта Азия аумағында болған кейбір тарихи оқиғалар жайында (мәселен, Александр Македонский жорығы туралы) құнды мәліметтер бар. Тарихшылардың назарын өзіне аударғаны — шығармадағы дүние жүзінің түрікше картасы. «Түркі сөздерінің сөздігінде (жинағында)» түркі тілді фольклордың ғұрыптық және лирикалық әндері, батырлар жыры, тарихи хикаялар мен аңыздар сияқты негізгі жанрлары қамтылған. Сонымен қатар онда анатомия, медицина, ветеринария, астрономия туралы мәліметтер бар [1].

Кітаптың жазылу мақсатын Махмұт: «... Мен түркілердің зерек қабілет иелерінің бірі, әрі ұрыстағы шебер найзагері болғандығымнан, олардың шаһарлары мен далаларын түгел кезіп шықтым. Түрік, түрікмен, оғыз, жігіл, яғма, қырқындардың сөздері мен сөйлеу мәнерлерін зерттеп, қажеттісін пайдаландым. Әрқайсысының тілі мен салты санама әбден қалыптасты. Соларды мұқият зерттеп, арнайы әліпшелік тәртіпке келтірдім. Мәңгілік ескерткіш, әрі таусылмас әдеби-көркем мұра болып қалсын деген ниетпен түркі елдерінің сөздігін жасап, кітапқа «Түркі сөздерінің жинағы» деп ат қойдым» [2; 9–10], — деп анықтаған.

М.Қашқари «Диуанды» жинап жазу үшін қаншама күш-жігер жұмсағаны жайында былай деп жазған: «... Көпшілікке түсінікті болуын ескеріп, арабша атауларды қаз-қалпында келтірдім... Әрбір тайпаның тілінен сөз жасауға болатын түбір сөздерін ғана алдым. Мақсатым — талаптанушыларға тура бағыт көрсетіп, болашаққа кең жол ашу. Ниеттес жандарды мәңгілік риза ету ғана.

Түркі халықтарының атамзаманнан көрген-білгендерін баяндайтын бәйіт жырлары мен қайғылы және қуанышты күндерде айтатын терең мағыналы мақал-мәтелдерінен мысалдар келтірдім. Бұл кітапты пайдаланғандар кейінгілерге, олар өздерінен кейінгілерге жеткізсін деген ниетпен тағы біраз табылмайтын тіркестерді пайдаландым. Сөйтіп, бұл кітап ұрпақтан ұрпаққа халықтық мұраны қаз-қалпында жеткізу мақсатымен қиянға қанат қағып, әсемдік әлем — мәңгілік өмірге біржолата жолдама алды» [2; 10].

Даңқты ғалым өз еңбегінің қанша күшке түскендігін, мақсатын осылайша баяндаған.

М.Қашқаридың өмірбаянына қатысты және «Диуани лұғат ат-түрк» жайында қысқаша мәліметтер

М.Қашқаридың өмірбаянына қатысты мәліметтер өте жарытымсыз. Оның өмірі жайындағы мәлімет өз кітабында айтқан азын-аулық хабардан әрі аса қоймайды:

- Махмұттың дәл қай жылы туып, қанша жыл өмір сүргендігі әзірше белгісіз. Бұл жөніндегі жалғыз дерек — оның өзі айтқаны ғана. Кітабының аяғында ол: «Бұл кітап мені өлімге бір табан жақындатты», — деп жазады. Бұл, бір жағынан, автор өзінің тарихи еңбегін жазуға ұзақ жылдар бойы еңбек еткенін дәлелдесе, екінші жағынан — оның біраз жасқа келгендігін де көрсетеді. Олай болса Махмұттың туған кезі сол XI ғасырдың басы болса керек;

- Қашқаридың туған жылы жөнінде қазір түрлі көзқарастар бар. Мәселен, А.Егеубаев «Диуанның» жазылған уақытына сүйене отырып, 1029–1038 жылдар аралығында туған болуы керек деген пікір айтады. Дегенмен, көпшілік ғалымдар 1008 жылы туған деп есептейді [3; 6]. Яғни, М.Қашқари ұлы еңбегін 70-ке маңайлап, әбден жетіп-пісіп тұрған шағында аяқтаған сияқты. Оның жөні бар. Сөздік құрастыру қыруар уақыт кетіруді керексінеді. Мысалы, Владимир Даль «Толковый словарь живого великорусского языка» атты еңбегін табандатқан 53 жыл құрастырған;

- ғалымның қайтқан уақыты жайлы да 1090, 1101, 1105 деген үш түрлі жыл көрсетіліп жүр. Ал туған жері Қашқар, Баласағұн деген деректер бар. Ол кездегі дәстүр бойынша, оқымыстының аты-жөніне әдетте туған жерінің атауы алынатын. Махмұт аты-жөніне шағын қала Барсханды алмай, өзі есін біліп, сауатын ашқан, екінші жағынан, сол кездегі ірі саяси-мәдени орталықтардың бірі болған Қашқар қаласын алған сияқты [4; 35];

- ғалымның соңғы жылдарындағы өмірі жайындағы пікірлер де бір-бірімен қарама-қайшы түсіп жатады. Бұл жөнінде тарихи жазбаларда басы ашық ешнәрсе айтылмайды. Кей деректерде 1080 жылы Бағдаттан өзінің балалық шағын өткізіп, алғаш білім нәрімен сусындаған Қашқар қаласы маңындағы Опал елді мекеніне келіп қоныстанғандығы, осы жерде Мұхаммәдия медресесін құрып, 10 жыл ұстаздық жасаған соң 1090 жылы 97 жасында дүниеден өткендігі айтылады. Ендігі бір деректерде 89 жасында Опалға келіп 8 жыл дәріс берген соң 1105 жылы қайтыс болып, өз медресесі маңындағы зиратқа жерленгендігі келтірілген. Қазіргі таңда Опал ауылының солтүстік батысында 4 километр жерде Қашқаридың кесенесі орналасқан. Оның жатқан зираты кесененің оңтүстігіне қарай 20 метр жердегі төмпешікте көрінеді. Онда 1008–1105 жылдар аралығында өмір сүргендігі жазылған [3; 6];

- Қашқаридың атын бізге, біздің заманымызға жеткізген оның ұлы мұрасы «Диуани лұғат ат-түрк». Сондықтан М.Қашқари жайындағы, оның тарихи ғылымдық ерлігі жайындағы мәселені — сол еңбегі, оның мәні мен маңызы, онда сөз болған, шешуін тапқан ғылымдық мәселелерден бөлектеп қарауға болмайды. Осы екеуін бірлікте алып, жарыстыра әңгімелегенде ғана бұдан 900 жылдай бұрын өмір сүріп, еңбек еткен ұлы ғалымның нағыз бейнесін көз алдымызға әкеле аламыз [5; 47];

- 1057 жылы Қашқари Памир тауларын асып өтіп, Түркістан аймағына келеді. Мұнда оның түркі тайпаларының тіліне, ауыз әдебиетіне, мәдениетіне деген үлкен қызығушылығы оянып, болашақта жазатын ұлы еңбегіне осында материал жинақтай бастағанға ұқсайды. Сондай-ақ Иранға, одан Иракқа барып, араб және парсы тілдерін үйренгендігі, тіптен медреселерде ұстаздық жасағандығы да айтылады. 20 жылға жуық түркі тайпаларының тілі, әдебиеті, мәдениеті, өмір-салты мен әдет-ғұрыптары жайында мол материал жинақтаған Қашқари 1072 жылы Бағдатқа келіп, даңқты шығармасын осы жерде аяқтайды [3; 6];

- «Диуани лұғат ат-түрк» хиджра есебімен 464 жылдың бесінші айының алғашқы күні (қазіргі жыл санау бойынша 1072 жылдың 25 қаңтарында) жазыла басталған, 466 жылдың алтыншы айының 10 күні (1074 жылдың 10 ақпанында) аяқталған. Ғалым өз шығармасын халифа әл-Муктәдиге (әл-Муктадига) арнап құрастырған [6]. Бұл жөнінде «Диуанның бас жағында ол: «Маған шексіз абырой, сарқылмас-түгесілмес қайнаркөз болсын деген тілекпен осы кітапты жазып шықтым да, бір Тәңірге сиынып, оған «Диуани лұғат ат-түрк» деп ат қойдым. Қасиетті Пайғамбардың мақамында отырған, Хашими тегінен және Аббас ұрпақтары әулетінен шыққан Тәңірдің халифасы Әбул-Қасым Абдуллаһ ибн Мұхаммед әл-Муктәди Биәмриллаһқа сыйға тарттым» [3; 6], — дейді;

- ғұлама ғалым бұл кітапты Бағдат (Бағдад) оқымыстысы Әбдірахман әл-Басридің (VIII ғ. өмір сүрген) «Китабул айни» атты еңбегі негізінде түзген. Қашқаридың бұдан басқа «Китап-и-джавахир аннахв фи лұғат ат-түрк» («Түркі тілдері синтаксисінің құнды қасиеттері туралы») атты еңбегі болған. Бірақ кітап біздің заманымызға жетпеген [7; 409];

- өкінішке орай, Сөздіктің түпнұсқасы жоғалған. Сондықтан да ғалымның кітабы бүгінгі күнге Қашқари өлгеннен соң 200 жылдан кейін оны көшіріп жазған сириялық Мұхаммед ибн Әбубәкірдің (Абулфатхтың) арқасында жеткен. 1266 жылдың тамыз айында «Диуани лұғат ат-түрк» түпнұсқасынан көшіруші былай деп жазған: «Әуелі Сава, кейін Шам (Дамаск) қаласының тұрғыны Мұхаммед ибн Әбубәкір ибн Әбілфатих (оны Тәңірі жарылқасын) осы кітапты түпнұсқасынан көшіріп, 664 жылы оныншы айдың жиырма жетінші жексенбі күні бітірді» [8; 59];

- Еуропада М.Қашқаридың еңбегі туралы алғашқы хабарлардың бірі 1904 жылы Венгр академиясының лингвистикалық жинағында жарияланады [9; 38];

-1915 жылға дейін «Диуани лұғат ат-түрктін» бірде-бір нұсқасы табылмаған-ды. Әйтсе де, талайлардың қолы жетпей, көзбенен бір көрудің өзі арман болған асыл мұра Түркияның бұрынғы экономика министрі Нафыз бейдің кітап сөрелерінің бірінде көп кітаптың бірі ретінде шаң басып жатқан болатын [3; 6];

- 1915 жылы Мұхаммед ибн Әбубәкірдің (Абулфатхтың) 1266 жылы жасаған «Диуанидің» көшірмесі Стамбул базарында ескі заттарды сатушының арбасынан табылады [7; 409];

- М.Қашқари еңбегі шын мәнінде зерттеу нысанына айналған уақыт — оның үш томдық түпнұсқасының 1915–1917 жылдары Стамбулдағы Ахмет Рифат баспасынан шыққан кез. Үш томнан (сегіз кітаптан) тұратын еңбекте 6800 түркі сөзі ғылыми жүйеге түсіріледі;

- үш томдық «Диуани лұғат ат-түрк» кітабы жарыққа шығысымен-ақ М.Қашқари және оның бұл атақты еңбегі туралы хабар бүкіл дүниені аралап кетті. Түркі халықтары өкілінің — XI ғасырда аса жоғары ғылыми дәрежеде жазған атақты еңбегі бүкіл дүние жүзі ғылымында күтпеген үлкен жаңалық болды. Жаңалық болатыны — бұған дейінгі белгілі мұралардың бәрі де арнайы филологиялық немесе тарихи этнографиялық зерттеулер болмай, дидактикалық сарында жазылатын-ды. Бір себептен, ол дәуірде филологиялық немесе этнографиялық зерттеулер жазуды күтудің өзі тарихи жағдайлармен есептеспегендік тәрізді болып көрінетін еді. Күтпеген жаңалық болатын тағы бір себебі — түркі халықтарының өкілі сол дәуірде осыншалық білімдар болады дегенге ресми батыс ғылымы сенбейтін, өйткені, олардың ойынша: түркі халықтары тек көшпенділер, сондықтан олардың арасында ғылымға бейімділік болу мүмкін емес. Оларды өркениетпен таныстырып, сауаттылық ізін салған тек қана Батыс деп есептелетін. Сөйтіп, «Диуани лұғат ат-түрктің» жарыққа шығуы ғылым дүниесінде аса үлкен оқиға болып бағаланады;

- 1940–1941 жылдары «Диуанидің» ең алғашқы түрік тіліндегі аудармасы жарық көреді. Бұл аударма ұзақ жылдар бойы көптеген еңбектердің жарық көруіне арқау болып қана қоймай басқа тілдердегі аудармаларына да негіз болады;

- Өзбекстан ғылым академиясы баспасынан 1960–1963 жылдары «Түркі сөзләр Дивани» деген атпен 3 томдығы жарық көреді. Аударып баспаға дайындаған Салих Муталлибов;

- 1955 жылы ағайынды Мұхаммед Пейзи мен Әхмет Зияи, 1963–1966 жылдары еңбекті қазіргі ұйғыр тіліне аударып шықса да, Шығыс Түркістандағы саяси тұрақсыздық салдарынан жарияланбайды;

- 1970 жылы белгілі түркітанушылар Қашқари «Диуанының» 900 жылдығын атап өтті. 1971 жылы Ферғанада (Өзбекстан) өткен «Диуани лұғат ат-түрктің» 900 жылдығына арналған конференция материалдары Баку қаласында шығып тұратын «Советская тюркология» журналына түгел енді. Ташкент, Уфа, Алматы, Фрунзе (қазіргі Бішкек) түркітанушыларының пікірлері, ғылыми еңбектері жарық көрді. Түркі тілді халықтар өзінің ең ежелгі филологы М.Қашқаридың «Диуанын» еш ұмытылмас ортақ ескерткішінен санап, оны ең асыл мүлкі деп тани бастайды [10];

- 1971 жылы Мәскеуде жарық көрген И.В.Стеблеваның «Развитие тюрских поэтических форм в XI веке» атты кітабында «Диуандағы» өлеңдердің поэтикалық формалары ұқыпты зерттеледі [10; 88];

- өткен ғасырдың 80-ші жылдарында Қашқаридың еңбегі Шыңжаң ұйғыр автономиялық облысы Ғылыми академиясы жанынан құрылған кеңес мүшелері тарапынан аударылып, 1981–1984 жылдар аралығында баспадан жарық көреді. 2002 жылы осы еңбектің негізінде қытай тіліндегі аудармасы жасалады;

- 1982–1985 жылдары арасында ағылшын тіліне аударылып, Гарвард университетінде «Mahmud al-Kashgari Compendium of Turkic Dialects (Diwan Lughat at-Turk)» деген атпен жарық көреді;

- жәдігерді тұңғыш рет қазақ тілінде сөйлетіп, баспаға дайындаған белгілі ақын, ғалым Асқар Егеубаев еді. 1997–1997 жылдары оның аудармасында Алматының «Хант» баспасынан жарық көрген «Түрік сөздігі» атты үш томдық, түрік тілдері жүйесінде қазақ тілі қандай орын алатынын толық анықтап алуға жол ашады;

- ұлы кітапты орыс тіліне толық аударған филолог-ғалым Зифа-Алуа Әуезова. Ол Қашқаридың еңбегін аудару кезінде нендей тың дүниелерге кезіккені туралы былай баяндайды: «... Мен 1999 жылы «Диуани лұғат ат-түркті» аударуға тілек білдірдім. Нәтижесінде аудармаға бөлінген арнайы грантты ұтып алдым... Аудару кезінде көптеген жайттерге қанықтым және тың жаңалықтарға кезіктім. «Қазақ әдеби тілі XVIII–XIX ғасырларда қалыптасқан» деген кеңестік риторика бекіткен нұсқауға, оның өзінде орыс мәдениетінің ықпалымен қалыптасқан пікірге қарамастан, XI ғасырдағы «Диуани» еңбегіндегі өлеңдер, мақал-мәтелдер қазақ тілінің қазіргі мамандарына ешқандай аудармасыз түсінікті болатын үлкен көлемдегі сөздер мен мәтіндерден тұратындығын баса айтқым келеді. Бір атап өтерлігі, бұл мәтіндер тек XI ғасырға ғана тиесілі емес. Махмұд Қашқари өз еңбегіне одан да ежелгі кезеңге жататын мәтіндерді қосып отырған. Меніңше, автордың «Диуани» еңбегін жазудағы көздеген басты мақсаты — барлық мұсылман әлемін түркі тайпалары әлемімен біртұтас қарастыру және солай таныстыру болған сияқты. XI ғасыр Селжүктер әулетінің батыс түркі тайпалары үшін зор жеңісті кезең болды. Себебі, олардың жаулап алған жер көлемі де, халифаттағы саяси мойындалуы да айрықша еді. Дәл осы бір кезеңде Қарахан әулетінің шығыс түркі тайпалары да

өздерінің Орталық Азиядағы ұстанымдарын нығайта түсті. Яғни, екі тайпа да өздерінің тұрмыстық мәдениеттері мен сыртқы болмыс-бітімдерінің айырмашылықтары мен өзгешеліктеріне қарамастан, түркі тілдерінде сөйлейтін болған. Екі тайпа одағының басшылары өздерін мұсылманбыз деп жариялады. Сондай-ақ олар өздерін «дар уль-Исламның» ортақ құндылықтарын сақтаушы ретінде таныта бастады. Түркі интеллектуалды элитасының өкілі ретінде Махмұд Қашғари үшін «дар уль-Исламды», оның жаңа қорғаушылары, яғни, түркілердің тілі мен мәдениетімен таныстыру айрықша маңызға ие болған. Сондықтан «Диуани» еңбегі араб тілінде жазылды. Ал ондағы түркі сөздері, мақалдар, аңыздар мен өлеңдер араб тіліне аударылған. Түркі грамматикасы да араб тілтану тұрғысынан түсіндірілген. Қазіргі таңда «Диуани лұғат ат-түрк» — түркі мәдениеті мен тілі туралы ең танымал жүйелі өлеңдердің ішіндегі ең көнесі болып есептеледі» [11];

- 2004 жылы ұлы тарихи еңбекті профессор Хүсейн Дүзгүн бір томдық етіп парсы тіліне, 2006 жылы Рамиз Ескер әзербайжан тіліне аударып бастырған;

- 2008 жылды ЮНЕСКО ғұлама ғалымның туғанына 1000 жыл толуына орай «Махмұт Қашқари жылы» деп жариялаған болатын [8; 62].

Жоғарыда келтірілген деректерге біздің қосарымыз, түрік, қазақ, орыс, ұйғыр, өзбек, әзербайжан, қытай, венгр, ағылшын, парсы тілдерінде жарияланған «Диуани лұғат ат-түрктің» аудармалары әлі күнге дейін қыруар кандидаттық және докторлық диссертациялар мен іргелі зерттеу еңбектеріне арқау етіліп келеді.

«Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінің зерттелуі

Махмұт Қашқаридың өмірбаянына байланысты нақты мәліметтер аз болғанымен, оның соңына қалдырған үлкен еңбегі — «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігі аз зерттелген жоқ:

1. М.Қашқариды ең алғаш зерттеген қазақ ғалымы Халел Досмұхамедов. Ол 1923 жылы «Шолпан» журналының 6–7 сандарында «Диуани лұғат ат-түрк» атты мақала жариялаған. Халекен М.Қашқаридың кітабының бас жағында түрік халықтарының асыл қасиеттері мен тілі, әдебиеті, мәдениеті, мінез-құлқы, түр-түсі туралы жазғандарын түгелдей аударып, мақаласына енгізген.

Х.Досмұхамедұлының мақаласы заманауи өзектілігімен, ғылыми тереңдігімен және тарихи-рухани мұраға деген үлкен жанашырлығымен ерекшеленеді. Түркияда А.Рифат әфәнді бастырған үш томдық М.Қашқари сөздігін жаһандық соғысқа байланысты алдырта алмағандығын, енді ғана қолына тигеніне риза бола отырып: «Түрік азаматтарының білімге, түрік ұлтының тілі мен әдебиетіне мынадай назар салғандықтарына қуанышымыз қойнымызға сыймай отыр», — дейді ғалым. Одан әрі: «Бірақ сондадағы бұл кітаптың басылуы өзінің жақсылығымен осы күнге дейін Түркияда басылған бұрынғы кітаптардан айырылып тұр. Қатесін түзетуге артықша назар салғандық, жете қарап бастырғандық, қолдан келгенше түп (оригинал) кітаптың суретін сақтауға ыждаһат қылғандық... Түркияда кітап басуға осындай артық назар салуды көріп, біздің қуанышымыз екі есе болып отыр» [12], — деген жолдардан оның мұраға деген махаббат-ыждағаты, баспагер-редакторлық тәжірибесінің молдығы сезіліп тұрады. Осы сын-рецензия есепті көрінетін, ал шындығында толымды зерттеу еңбегінде Х.Досмұхамедұлы түркі тілінің тарихын сөз ете отырып, өзін диапазоны кең тарихшы ғалым ретінде көрсетеді.

Х.Досмұхамедов Махмұттың «Диуанындағы» деректер негізінде үлкен зерттеу жазбақы болған. Ол жұмыстың жоспарын жасап, өз мақаласына енгізген. Бірақ ғалым ойын жүзеге асыра алды ма, алмады ма, белгісіз [13].

2. Белгілі шығыстанушы Броккельман «Диуанды» неміс тіліне аударып, 1928 жылы Лейпциг қаласында бастырып шығарды. Броккельман бұл еңбекті аудару кезінде шығармадағы жеке сөйлемдердің бәрін альфавит тәртібіне келтірді. Ал неміс ғалымы Фриц Хаммел Сөздікте (Жинақта) ұшырасатын мақал-мәтелдерді неміс тіліне аударып, өз алдына жеке кітапша етіп бастырды [14; 142].

3. «Диуанды» кең көлемде зерттеген ғалымдардың ең алғашқысы — көрнекті түрік филологы Басым Аталай. Ол «Диуани лұғат ат-түрк» кітабын Осман түріктерінің қазіргі тілінде тәржімалап, жүйелеп, жарыққа шығарды.

4. Қашқари еңбегінің әдеби маңызы жайлы неміс оқымыстысы М.Хартман «Диуани лұғат ат-түрк» — халықтық әдебиеттің үлгісі, соның негізінде құрылған» дейді де, осыдан екі-ақ жыл бұрын жазылған Ж.Баласағұнидің «Құдадғу білігі» («Бақыттылық жайлы ілім») — сарай әдебиетінің нұсқасы деп тапқан [8; 61].

5. Шығыстанушы, профессор А.Халидов Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түркін» құрастыру үстінде Исхақ әл-Фарабидің «Диуан әл-адабын» басшылыққа алғанын, өзіне үлгі еткені жайлы

айтады. Оны ол нақтылы мысалдармен дәлелдей де алған. А.Халидов әуелі екі еңбектің құрылыс, құрылымы да бірдей екендігіне көңіл аударады. Ол екі тарлан шығармасындағы алғысөздерді аударып, салыстыра қарап ой түйді оқушылардың өз еншісіне қалдырған (Халидов А.Б. Словари Исхака ал-Фараби и Махмуда ал-Кашгари (из истории лексикографии в Средней Азии X–XI веков). — Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XXI годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР, 1987, ч. IV. — М., 1987). Шынында да Исхақ әл-Фараби мен М.Қашқари еңбектеріндегі алғысөздер мен олардың өз туындыларының құрылыс, мазмұнын сипаттайтын тұстары тым ұқсас. Мұның өзі, сөйтіп, Махмұт бабамыздың «Түркі сөздерінің жинағын» құрастыруда Отырар ғалымының кітабын өзіне үлгі еткен, одан үйренгені күмән тудырмайды. Егер Исхақ әл-Фараби өз еңбегінде араб тілін марапаттап, оны оқуды, үйренуді ұсынса, Махмұт, керісінше, араб халықтарына түркі тілінің де ұлы тілдер санатына жататынын айтып, дәлелдеуге тырысқан [15].

6. Махмұт Қашқари еңбегінің энциклопедиялық мән-мағынасы жайында айта келіп, белгілі түрколог А.Н.Кононов өз ойын былайша түйіндейді: «Мұнда XI ғасырдағы түріктердің өмірі туралы: олардың материалдық мәдениетінің бұйымдары, тұрмыс жайлары туралы... этнонимдері мен топонимдері, ру-тайпалары туралы туыстық және жекжаттық терминдері туралы, түркі қызмет адамдарының титулдары мен аттары, тағам-сусындардың аттары туралы, үй жануарлары мен жабайы жануарлар және құстар, мал шаруашылығы терминдері туралы, өсімдіктер мен дәнді дақылдары туралы, астрономиялық терминдер, халықтық календарь, айлардың және аптадағы күндердің аттары туралы, географиялық терминология мен номенклатура туралы, қалалар туралы, аурулар мен дәрілердің аттары, анатомиялық терминология туралы, металдар мен минералдар туралы, әскери, спорт және әкімшілік терминологиясы туралы, түрлі тарихи және мифтік қаһармандардың есімдері туралы, діни және этникалық терминология туралы, балалардың ойындары мен ермектері және тағы басқалар туралы көп жағдайда бірден-бір деректеме болып табылады» [16].

7. Орыс ғалымы А.Щербак: «Махмұт Қашқаридың «Диуаны» — автордың әдебиет жөніндегі білім деңгейі тұрғысынан алғанда, тендесі жоқ еңбек. «Диуанның» сөздік деп аталуы оның мазмұнына аздық етеді, өйткені, онда түркі грамматикасы, лексикасы, фонетикасы және тайпалары, географиялық жағдайы және тағы басқа маңызды, өзіндік ерекшелікке ие, кең ауқымды мәліметтер берілген» [4; 35–36], — деп, еңбекті аса жоғары бағалады.

8. «Диуани лұғат ат-түркті» тек лингвистер ғана емес, әдебиетшілер мен философтар да зерттеген. М.Қашқариды зерттеген атакты ғалымдар қатарында Г.Бергштрессер, В.В.Бартольдт, С.Е.Малов, С.Муталлибов, А.Алиев, Е.Фозилов, Имин Турсун, Қурбан Вали, Осман Мирсултан, Қ.А.Байрамов, Ж.И.Жафаровтарды атауға болады. Араб лингвистерінің арасынан мысырлық академик Махмуд Фаһми Хижази кең көлемде мақалалар жариялады.

9. М.Қашқариды зерттеген бүгінгі қазақстандық ғалымдарды атасақ, олар: Ә.Құрышжанов, Ә.Дербісалиев, В.У.Махпиров, Х.Сүйіншәлиев, А.Егеубай, Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов, Б.Атабай, тағы басқалар. Профессор Х.Сүйіншәлиев «Диуани лұғат ат-түрктегі» өлең-жырларды зерттесе, Сөздіктің қазақ толық аудармасын жасаған ақын А.Егеубай «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірдегі көркемдік жүйесі» атты тақырыпта докторлық диссертация қорғаған. Ал Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов «Диуандағы» Орта Азия мен Қазақстанға қатысты мағлұматтарды сүзіп, Сөздіктегі мақал-мәтелдер мен өлең-жырларды аударып, «Түбі бір түркі тілі» деген кітап шығарды.

Түріктанушы-ғалым В.У.Махпиров «Диуандағы» ономастикалық атауларды зерделеп, бірқатар құнды пікірлер айтқан. Б.Атабай «Диуанның» лексикасын зерттеп, бірнеше мақалалар жариялады [17].

10. Махмұт Қашқари Сөздігіндегі кейбір өлең-жырлар мен мақал-мәтелдерді белгілі ақын Фариза Оңғарсынова қазіргі қазақ тілінде сөйлетіп, 1983 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде жариялады.

Түркі халықтарының мекен-жайлары мен тау-теңіздері

Түркі тілдес халықтардың этникалық тарихын және олардың мекендеген жерлерінің тарихи географиясын зерттеуде М.Қашқаридың «Диуани» еңбегінің алатын орны өте зор.

Аталмыш Сөздікте 175 жер-су, қала, қыстақ, ауыл атаулары және кейбір атаулар мен аттардың шығу тарихы жөнінде қызықты деректер, аңыздар бар [18].

М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде кездесетін топонимдерге, яғни жер-су аттарына, шолу жасасақ, мыналарды аңғарамыз [2; 13–18]:

1. Ауыл атауларына келсек: «Алуш — Қашқардағы ауыл»; «Қызылоз — Қашқар тауындағы қыстақ»; «Артуч — Қашқарда осылай аталатын екі ауыл бар»; «Азғыш — бір жердің аты»; «Уран — Рұм елінің шығыс шекарасына жақын жер»; «Бугур — Күшәр шаһары мен Ұйғыр елінің арасында орнатылған қарауыл мекеме. Бұл жер шекара болып есептеледі».

2. Шаһар аттарына тоқталсақ: «Уч — атақты шаһар»; «Атуқ — Таластың жанындағы шаһар»; «Сулми — Ұйғыр елінің шаһары, Зұлқарнайын салдырған»; «Ашычан — Шынға баратын жолдағы жолаушылар түнеп өтетін шаһар»; «Барчук — Афрасияб салдырған шаһарлардың бірі»; «Сабран — Оғыз шаһары»; «Сіткун — Оғыз шаһары»; «Булғар — Түріктердің көпшілікке машһур шаһары»; «Кашмир — Түркі елдерінің шетіне орналасқан шаһар. Тәңір жарылқаған Сүлеймен пайғамбар салдырған»; «Суғнақ — Оғыз шаһары»; «Қарачук — Оғыздың Фараб шаһарының жанама аты»; «Жучу — Түркі шаһарларының бірі»; «Қазойын шаһары — Афрасиябтың қызы Қаз салдырған. Бұл сөздің негізі «Қаз ойыны — Қаздың ойыны». Қыз үнемі сонда тұрып, серуен құрған»; «Шу — Баласағұнға жақын шаһар»; «Қуйас — Барсағанның төменгі жағындағы шаһар»; «Қожу — Ұйғыр елінің шаһары»; «Жанбалық — Ұйғыр елінің шаһары»; «Орду — Баласағұнға жақын шаһар». Сонымен, «Диуани лұғат ат-түрікті» оқи отырып, Талас маңында Атуқ, ал Баласағұнға жақын жерде Орду секілді шаһарлар да болғанын біліп отырмыз.

3. Ғалым бабаның осы күнге дейін тілімізде қолданылып келе жатқан «канд (кент)» сөзі мен соған байланысты айтқан деректері де сонылығымен есте қалады: «Канд — кент, шаһар. Қашқар шаһары Ордакент деп аталады. Бұл Хан тұратын орда — астана деген ұғымды білдіреді. Шаһардың ауасы таза болғандықтан, Афрасияб сонда тұрған. Бұл шаһар төменгі Шынға жатады.

Канд — Оғыздар мен оларға жақын жерлерде жасайтын халықтардың тілінде Ауыл деген сөз. Түркі халықтарының көпшілік тілінде Шаһар. Ферғана шаһарына Өзканд деп ат қойылған. Бұл Өз шаһарымыз деген мағынаны білдіреді. Үлкен болғандықтан, Сәмізканд деп аталатын шаһарды парсылар Самарканд дейді».

4. Сөздікте таулар мен жұлдыздардың аттары да кездеседі: «Арантуз — Таразы жұлдызының қосымша аталуы. Ай аттарының бірі де осылай аталады»; «Алтунқан — Ұйғыр еліне жақын тау. Баурайында көшпенді түркі халықтары өмір сүреді. Зұлқарнайын осы жерде жеңіліс тауып, түркі хақанымен келісім-шарт жасасқан»; «Арғу — екі таудың арасы»; «Мизан — Қаракұс жұлдызының қосымша аты»; «Бақырсоқым» — Мірріх (Марс) жұлдызының аты. Қызарғанда мысқа ұқсайды»; «Иәтіген — Жетіқарақшы жұлдызы».

5. Ғалым Ташкент жайлы: «Ташқан — Шаша шаһары. Әсілі Ташкенд — Тас шаһар болатын. Әбубәкір әл-Қаффал әл-Шаши осы шаһарда туып-өскен», — деп жазады. Сайрам туралы: «Сайрам — Исбижаб аталатын Байза шаһарының аты. Сайрам деп те аталады», — дейді.

6. М.Қашқари Талас — Тараздың (Тираздың) екі шаһар екеніне тоқталған: «Талас — Тираз деген атпен машһур болған екі шаһар. Біріншісі Улуғ Талас — Үлкен Талас, мұсылмандардың шекарасына орналасқан. Екіншісі Кәми Талас — Кіші Талас деп аталады».

7. Зертеушінің Сөздігінде мынадай өзен аттары кездеседі: «Усмитарым — Ислам елінен Ұйғыр еліне ағып баратын үлкен өзен. Сол жерде құмға сіңіп кетеді»; «Қызыл — Қашқар шаһарын жарып өтетін өзен»; «Тазғун — ағыны қатты бір өзен»; «Иабакү сууы — Қашқар тауларынан басталып, Ферғана мен Өзкент шаһарларына қарай ағатын өзен»; «Қазсууы — Ілеге құятын өзен. Афрасиябтың қызы Қаз осы өзеннің бойына шаһар салдырып, өзінің атымен осылай Қазсууы деп атаған»; «Йуну — өзен. Афрасиябтың ұлы осы өзеннің бойына шаһар салдырып, өзінің есімімен Барман деп атаған»; «Туман — Қашқар шаһарын жарып өтетін өзен»; «Қашаөкуз — Хотан шаһарының екі жағынан өтетін өзен. Біреуі Урунқашөкуз деп аталады. Бұл жерден тұнық ақ түсті асыл тас алынуына байланысты солай аталған. Екіншісі Қарақашөкуз деп аталады. Бұл жерден мөлдір қара түсті асыл тас алынады; «Тауышғанөкуз — Ош шаһарына қарай ағатын өзен».

8. Қашқари еңбегінде Қазақстан аумағындағы кейбір географиялық атаулар бар. Мәселен, «Ақсай — бір жердің аты»; «Ақтерек (Ақтәрәк) — Яғма елінің Ила (Іле) өзеніндегі өткел»; «Қарнак — Оғыз шаһары (Оғыз қалаларының бірі)».

Еділ жайлы ғалым былай дейді: «Атыл — Қыпшақ еліндегі өзен (Еділ). Бұлғар (Каспий) теңізіне құяды. Бір саласы орыс елінен бастау алады».

Іле өзені туралы: «Ила — өзен (Іле). Екі жағалауында түркі тайпаларының яғма, тохси рулары мен жігілдердің бір тобы өмір сүреді. Бұл өзен түркі елдерінің Жайһуны».

«Артыш — Иәмәк даласындағы өзен (Ертіс). Көп салалы бұл өзен сондағы бір көлге барып құяды. Өзен шын мәнінде «Артыш суы — Ертіс суы» деп аталады. Өртішмәк етістігінің түбірі

«Әртіш — Ерту» болады. Судан тез өту үшін бәстесіп, маған ер. Қайсымыз бұрын өтер екенбіз деген мағынаны береді», — дейді ол.

Мұның өзі түркі әлемінің ортағасырлық жәдігерінің қазіргі топонимика үшін орасан зор маңызды екендігін дәлелдейді.

Қорыта айтқанда, Махмұт Қашқари — түркі халықтары ішінен шыққан тұңғыш топонимист. Оның түркі халықтарының мекен-жайлары мен тау-теңіздері туралы айтқан мағлұматтары ерекше көңіл аударарлық.

Махмұт Қашқари түркі халықтары ішінен шыққан тұңғыш картограф ретінде

«Диуанның» негізгі ерекшеліктерінің бірі ретінде еңбектің беттерінде орын алған әлемнің картасын атап өтуге болады. Ғалым жасаған дөңгелек карта әлем бейнеленген ежелгі түркі харықтарының тарихындағы бірінші карта деп бағаланады. Әлбетте, осыдан 1000 жыл бұрынғы шарттардағы жағрапия ғылымының мүмкіндігі тұрғысынан баға берер болсақ, қолмен сызылған әлемнің тұңғыш картасы өте жоғары деңгейде әзірленген.

Картаның бір түріктің қолынан шыққандығының айғағы ретінде мына нәрселерді айтуға болады: Ең әуелі түрік қағандарының мекені болған Баласағұн шаһарын жердің кіндігі етіп алып, қалған елді мекендерді осы қаланың ыңғайына қарай орналастырған және бағыттар Орхон жазбаларындағыдай ежелгі түркі дәстүрі бойынша анықталған. Түркілер мекендеген аймақтардағы шаһарлар мен елді мекендер, таулар мен өзендер, көлдер мен теңіздер бүге-шүгесіне дейін анық көрсетіледі. Сондай-ақ түркілер мекендеген аймақтарды белгілеуде өте аз қатеге жол берілуі картаның бір түркінің қолынан шыққандығының дәлелі деуге болады.

Сонау Рұмнан Машынға дейінгі түркі тайпалары мекен еткен жерлерді қағаз бетіне бедерлеп шыққан ғалым, олардың әрқайсысына сипаттама береді. Олардың жер көлемі, қай аралықтарды мекендейтіні, тілі, географиялық ерекшеліктері жайында сөз етеді. Осылардың барлығы анық көріну үшін жердің пішіні тәріздес етіп дөңгелек шенбер ішіне орналастырғанын айтады. Міне, бұл Коперниктен 5 ғасыр бұрын-ақ жердің шар тәріздес дөңгелек екендігі түркілер үшін жаңалық болмағанын, мұны жақсы білгендігін көрсетеді.

Қашқаридың бұл картасы Жапонияны әлемдік карта бетіне түсірген әлемдегі тұңғыш карта болуымен де ерекшеленеді. Ғалым Жапонияны «Жабарка» деген атаумен шығыстағы бір арал ретінде көрсеткен. Жапония әлемдік карта бетіне Қашқари картасынан аттай 400 жыл өткен соң ғана барып түскен-ді [3; 7]. Бірақ бүгінге дейін картаның сыры толық ашылмай келеді.

Түркі халықтары мен тайпалары

Ғалымның түркі тайпалары мен халықтары жайлы жасаған шолулары [2; 18–24] өзіндік сонылығымен ерекшеленеді. Ол өз шығармасын «Түрік» атымен атап және сол еңбегінде «Түрік» жөнінде егжей-тегжейлі тоқталған.

Махмұдтың ойынша, түркілер — Тәңірдің сүйікті құлы, оларды тәңірі жебеп, басқалардан артық қадірлейді. Ол былай ой толғайды: «Түрік — Тәңір жарылқаушы Нұһ пайғамбардың ұлының есімі. Бұл есімді оған Тәңірдің өзі қойған. Оның ұрпақтары да түрік деп аталады. Мысалы, «Рұм» сөзі Тәңір жарылқаған Ысқақ пайғамбардың Иса, Иса пайғамбардың ұлы Рұмға есім болғанындай, бүкіл Рұм әулеттерінің аты болып келеді».

Бірде Ұлы Тәңір былай депті: «Менің бір тайпа қосыным бар. Оларды Түрік деп атап, күншығысқа қоныстандырдым. Кейбір тайпаларға ренжісем, түріктерімді қарсы аттандырамын!»

Бұл жағдай Түріктердің басқалардан ерекше екенін көрсетеді. Сондықтан Түріктерге Тәңірдің өзі арнайы ат қойған. Жер жүзінің ең биік, ауасы таза бөлегіне қоныстандырып, «Өз қосыным» деп атаған. Оған қоса түріктер көрікті, өндері ұнамды, жүздері мейірімді, әдепті, үлкендерді құрметтей білетін кішіпейіл, уәделерінде берік тұратын мәрт және сол сияқты көптеген жақсы қасиеттерге ие болған ашық-жарқын жандар», — деп жазады ғұлама.

М.Қашқари еңбегінде былай дейді: «Түркі халықтары негізінен жиырма тайпа. Әрбір тайпаның бірталай ұсақ рулары бар. Олардың саны Ұлы Тәңірдің өзіне ғана аян. Мен солардың негізгілерін ғана жаздым.

Оғыз түріктерін білуге құмарлық аса көп болғандықтан, олардың тектері мен малдарына басатын таңбаларына дейін нақтылап көрсеттім. Рұм өлкесінен тараған тәртіп бойынша шығыстағы түркі тайпаларының тұратын мекен-жайларына дейін анықтап жаздым. Рұмға бәрінен жақын орналасқан тайпа бажанақ, онан кейін қыфжақ, оғұз, иәмәк, башғырт, басмыл, қай, яба-ку, татар, қырқыз

тайпалары. Қырқыздар Шынға жақын орналасқан. Онан бері жігіл, тохси, яғма, оғрақ, жарұқ, жомұл, ұйғұр, таңұт, хытай тайпалары. Хытайды Шын деп атайды. Онан соң тауғаж, бұларды Машын дейді. Бұл тайпалар оңтүстік пен солтүстіктің арасында өмір сүреді. Олардың мекен-жайларын картада арнайы көрсеттім».

Сонымен, ғалым тайпаларды екі топқа бөліп батыстан шығысқа қарай орналасу тәртібі бойынша санап шыққан.

Оғыздардың құрамына ежелгі тайпалар ретінде негізінен түркіленген Сырдария алқабы мен Арал-Каспий далаларын мекендеген этникалық топтар және Жетісу мен Сібірдің жартылай көшпелі, көшпелі рулары кірді. Оғыздар бірнеше тайпаға, тайпалар бірнеше руға бөлінді. М.Қашқари оғыздар бастапқыда 24 рулы ел болғанымен, XI ғасырда оның екі руы бөлініп кетіп, тек мынадай 22 рулар қалғандығын ескертеді: Қынық, Қайығ, Байундур, Йуа-Йыуа, Салғұр, Афшар, Бәктілі, Бугдуз, Байат, Йазғыр, Аймур, Қарабөлук, Алкабөлік, Ігдір, Урәгір-Йурәгір, Тутырка, Улайундлуғ, Тугәр-Тігәр, Бажанак, Чувулдар, Чәбни, Чаруклуғ. М.Қашқари осы аталған жиырма екі рулар жайында былай дейді: «Жоғарыда санап өткендерім оғыздардың түпкі негіздері. Бұл рулардың тағы біраз ұсақтары бар. Әңгімені қысқарту үшін оларды жазып отырмадым. Жоғарыда айтылған рулардың аттары оларды жаратқан өз бабаларының есімдері. Кәдімгі арабтардың Бано Сәлім — Сәлімнің ұлдары, Бано Хафажа — Хафажаның ұлдары деп атайтындары сияқты. Олар да өз тектерін арғы ата-бабаларына қарай жүргізеді».

X–XI ғасырларда ғұмыр кешкен түркі тайпалары жайлы дәл осылай жүйелі айтқан авторлар некен-саяқ. Сол себепті де ғалымның бұл жазбалары біз үшін маңызды мағлұмат.

X–XI ғасырларда Оғыз мемлекеті әлсірей бастады. Наразылықты селжүк көсемдері тиімді пайдаланып, Жент қаласын басып алды. Ал қыпшақ тайпаларының соққыларынан соң Оғыз мемлекеті біржола күйреді. Қыпшақтардан ығысқан оғыздардың едәуір тобы Шығыс Еуропа мен Кіші Азия жерлеріне өгіп кетті де, кейбір тобы Қарахан мен Селжүк билеушілерінің қоластына көшті. Қалғандары XI ғасырдың ортасында түркітілдес Дешті Қыпшақ тайпаларының арасына тарады. Оғыз руларының атаулары Қазақ руларының, Кіші жүз, Орта жүз тайпаларының атауларында сақталып қалды [19]. Сөз соңында айтарымыз, М.Қашқари атаған тайпалар ішінен тек қыпшақтар (қыфжақтар) мен түрікмендер (оғыздар немесе оғуздар), башқұрттар (башғырттар) мен татарлар, қырғыздар (қырқыздар) мен ұйғырлар (ұйғұрлар) болмаса, қалғандары түркілердің ірі тайпаларына қосылып, бірігіп, кірігіп, ақыры, тарих сахнасынан ығысып кеткені мәлім.

Түркі халықтарында жиі кездесетін есімдер мен құрметті лауазымдар

«Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде жиі кездесетін кісі есімдері берілген [2; 25–28]:

1. Ерлердің есімі: *Атыш, Утуш, Әби, Әрув, Өтәмші, Сәлім, Бано, Болуч, Қулуч, Тутуш, Отар, Тоқуш, Тәкіш, Қабан, Қутан, Бәглән, Қаушыт, Бәктур, Қатмыш, Бадрұқ, Булғақ, Бәгі, Суңуш, Бурслан, Қалалдуруқ, Чауа* — жастарға қойылатын есім.

2. Әйелдерге қатысты есімдер: *Қосығ* — қатындарға есім етіп қойылған сөз; *Қатун* — Афрасиябтың қыздарының құрметті есімі; *Қаз* — Афрасиябтың қызының есімі; *Узук* — қатындарға берілетін құрметті жанама есім. Саф алтындай ақкөңіл қатын Алын узук деп аталады. Тәні мен жаны меруерттей таза қатынды Әртіні узук деп атайды. Бұл құрметті жанама есімдер чігілдің қатындарына ғана арнап қойылған.

3. Белгілі тарихи тұлғалар есімі: *Афрасияб* — Алып Ертона (Ер Тоңға) батырдың нағыз аты; *Мухаммед Чақыр Тонқа* — ханның аты-жөні; *Низамидин Тоған тегін* — ханның ұлының аты; *Түрік* — Тәңір жарылқаған Нұх пайғамбардың ұлының аты; *Қусайын* — қашқарлық Халифтың ұлы, білімдар имамның аты; *Қылыч хан* — Хақания бектерінің құрметті аты; *Табар* — қыпшақтың ханы Ынал Оздың ұлының есімі; *Құлбақ* — түркі әулиелерінің бірінің есімі. Баласағұн тауларында жасайды екен; *Салжук* — Салжук сұлтандардың бабаларының есімі; *Қаңлы* — қыпшақтың ең ұлы адамының есімі; *Йалынуқ* — Адам Әлейсаламның есімі.

4. Сөздікте құрметті лауазымдар келтірілген: *Өгә* — тегінен бір дәреже төмен берілетін лауазым; *Сағун* — қарлұғ тайпасының үлкендеріне берілетін атақ; *Тархан* — исламияттан бұрын Бек мағынасында қолданылып келе жатқан лауазым; *Сөкмән* — батырларға берілетін лауазымдардың бірі. Мұның мағынасы соғыста сапты бұзып, жауды талқандаған жігіт демекші; *Йафғу* — хақаннан екі дәреже төмен, халық арасынан шыққан көрнекті кісіге берілетін лауазым; *Қара* — Хақанияның хандары Қара деген лақамен аталады; *Йуғуруш* — түркілердің халық арасынан шығып, уәзірлік

дәрежеге көтерілген адамы; *Чувы* — хотандықтардың салты бойынша хақаннан екі дәреже төмен тұратын кісіге берілетін атақ.

5. «Тегін» сөзінің түпкі төркіні туралы. Бұл сөздің түпкі төркіні — *Құл*. Түр-түсі күмістей құлды — Күміш тегін, батыр құлды — *Алб* тегін, құтты аяқ, майлы аяқ құлды — *Құтлұғ* тегін деп атаған. Бергін келе бұл сөз тек қана хақанның балаларына бағышталып қалды. Тіпті кейбір жыртқыш құстардың атымен қосарланып та қолданылатын болды: Чағры тегін — *Қаршыға* тегін, Куч тегін — *Күшти* тегін. Бұл сөздің Афрасиабтың ұлдарына қалай көшкеніне келер болсақ, олар өздерінің аталарын аса құрметтеп, ерекше, теңдессіз көретін. Сондықтан олар кез келген іспен атасына жүгіне қалса немесе хат жазса, өздерін мүлдем төмен ұстап, «Құлыңыз оны былай істеді, Құлыңыз бүгін мынандай іс бітірді» дейтін. Кейін бұл сөз олардың өздеріне атақ, жанама есім болып қалды. Басқа құлдардан олардың атын ерекшелеу үшін тегін сөзі қосып айтылатын болды. *Тарым* — тегіндерге (Шаһизадаларға), Афрасиабтың әулетінен тараған ханымдар мен барлық үрім-бұтақтарына арналған құрметті сөз. Хақанның ұлдарынан басқалар қандай мәртебеде болса да, бұл құрметті сөз оларға қолданылмайды. Хан әулетінен тараған ақсүйек ханымдарға ғана арнап «Алтын тарым» сөзі қолданылады», — деп жазады ғалым өз еңбегінде.

Түркі халықтарының жыл қайыруы

Түркілер он екі жылды он екі хайуанның атымен атаған. Балаларының жасы мен өткен күндердегі соғыс тарихын, сол сияқты түрлі есте тұрар шақтарды жырлардың айналуымен есептеген.

М.Қашқаридың көрсеткеніндей, бұның шығу тарихы былай болған: «Түркі хақандарының біреуі өзінен бұрын болған бір соғыстың тәсілін үйренбекші болады. Бірақ сол соғыстың болған жылын анықтауда мықтап қателеседі. Осы жағдайға байланысты хақан халқымен кеңес өткізіп, былай дейді:

— Тарихты анықтауда қалай қателессек, келешек ұрпақтарымыз да дәл солай қателеседі. Сондықтан біз он екі ай мен аспанның он екі бұрышына негізделіп, әрбір жылға ат қоялық. Бізден кейінгі жыл есебі сол жылдардың айналыс тәртібімен есептелсін. Сөйтіп, бұл іс өзімізден кейінгілерге мәңгілік естелік, өнеге-мұра болып қалсын!

Бұл ұсынысын халқы қостаған соң Хақан аңға шығып, барлық аңды Іле өзеніне қарай қууды бұйырады. Бұл өте үлкен өзен еді. Халық тәмам аңды қуып келгенде, олар қорыққанынан суға қойып кетеді де, алғашқы он екісі өзеннен жүзіп өтеді. Солардың аты жылдарға есім болып қойылады. Өзеннен бірінші болып өткен Тышқан жыл басы болып саналады. Одан кейінгілер төмендегідей тәртіппен аталады:

1. *Сычған иылы* — *Тышқан жылы*.
2. *Уд йылы* — *Сиыр жылы*.
3. *Барыс йылы* — *Барыс жылы*.
4. *Тауышқан йылы* — *Қоян жылы*.
5. *Нәк йылы* — *Ұлу жылы*.
6. *Йылан йылы* — *Жылан жылы*.
7. *Йунд йылы* — *Жылқы жылы*.
8. *Қой йылы* — *Қой жылы*.
9. *Бічін йылы* — *Мешін жылы*.
10. *Тақағу йылы* — *Тауық жылы*.
11. *Ит йылы* — *Ит жылы*.
12. *Тоңуз йылы* — *Доңыз жылы*.

Доңыз жылына жеткеннен кейін Тышқан жылы қайта басталады. Осы кітапты 466 жылдың наурыз айында аяқтағанымда Жылан жылы кірген еді. Сол жылы өтіп, 467 жылға қадам басқанда Жылқы жылы кірді. Мінеки, жыл есебі мен көрсеткен тәртіппен осылай жүргізіле береді» [2; 29–30].

Түркілер осы жылдардың әрқайсысында бір қасиет бар деген. Олардың пайымдауларында, Сиыр жылы кірсе, ұрыс-жанжал көп болады. Себебі сиыр — бір-бірімен көп сүзisetін мал. Тауық жылы кірсе, азық-түлік көбейеді. Өйткені, тауықтың жемі — дән. Ұлу жылы кірісімен жауын-шашын көбейіп, астық бітік өседі. Себебі ұлу суда өмір сүреді. Доңыз жылы кірсе, қар қалың жауып, суық қатты болады. Өсек-аяқ көбейеді. Осы сияқты әрбір жылда түркілер бір нышан бар деп есептеген. Көшпелі өмір сүретін түркілер жылды төрт маусымға бөліп, әр үш айды бір атпен атайды. Жылдың өтуін сол тәсілмен белгілейді. Мысалы, наурыздан кейінгі көктемнің алғашқы айы — Лақ айы, келесі айды Үлкен лақ айы деп атайды. Бұл айларда лақ марқаяды, семіреді. Бұдан кейінгі айды Ұлы ай дейді. Бұл

ай жылдың ортасына келеді. Бұл уақытта жердің жүзі жеміске толып, мал әбден семіреді. Ақ көбейеді.

Түркі халықтарының тағамдары мен шараптары

Ғалым өз Сөздігінде тағам мен шарап аттарын да сипаттайды. Түркі халықтарының басты тағамдарына мыналар жатқызылған [2; 30–32]:

1. *Қағут* — тарыдан жасалынатын тамақ. Оның жасалу жолы мынандай: тарыны әбден қайнатып, кептіріп алған соң диірменге ұн қып тартады да, шекер мен май араластырып, жүкті қатындарға береді.

2. *Тоб* — бидайды суға қайнатып, арпаның қамырына араластырып, ыстық жерге қояды. Бабына жетіп піскенде алып жейді.

3. *Бухси* — бұл тамақ бидайдан жасалады. Қайнатып алынған бидайға бадам дәнін қосады. Оған бал мен сүтті араластырып құйып, ашытады. Дайын болғанда бидайын жеп, суын ішеді.

4. *Тутмач* — түріктердің атақты тағамдарының бірі. Бұл тамақ Зұлқарнайынның кезінде пайда болған екен.

5. *Қақурған* — қаттама. Май жағып, тандыр мен ошақтағы қазанға қарып пісірілетін нанның бір түрі.

6. *Қара етмәк* — нанның бір түрі. Ол былай жасалады: етті езілгенше пісіріп алған соң сары май мен шекерге араластырып, қойылғанша қайнатады. Сонан соң жейді.

7. *Жұқмын* — жаппа нанның бір түрі. Жұқа етіп жайып, қазанға қарып пісіреді. Өте сіңімді нан.

8. *Көмәч* — күлге көміп пісірілген нан.

9. *Қузмән* — көмбеш нан.

10. *Тоқуч* — тоқаш нан.

11. *Сузмә* — сүзбе, қатық.

12. *Қатма йуға* — майға пісірілген жұқа қаттама нан.

Сөздікте мынадай сұйық ішімдіктер мен шараптардың аттары келтірілген [2; 32–33]:

1. *Уғут* — бидайдан шарап жасау үшін қолданылатын ашытқы. Бұл ашытқы бірнеше дәрі-дәрмектің қосындысынан жасалады да, арпа жармасынан екшеп алынған ұнға араластырылып, қамыр жасалады. Сонан соң қамырды көмбеш-көмбеш етіп бөліп, кептіреді. Бидай мен арпаны қосып қайнатып, оған кептірілген көмбештің біреуін ұнтақтап себеді. Сонан соң бидай мен арпаның қоспасы таза ыдысқа құйылып, үш күн бүркелініп тасталынады. Мұнан соң он күн күбіге құйылып ашытылады. Әбден ашуы жетілген соң су қосып, тазалап сүзіп ішеді.

2. *Манду* — түрік шарабы. Ол былай жасалады. Жүзім шырынын күбіге ашытып, оған таза арақ қосып, бір түн тұрғаннан кейін шарап болып шығады. Бұл ең жақсы шарап.

3. *Қумлақ* — қыпшақ елінде өсетін өсімдік. Оған бал араластырып, шарап жасайды. Сол өсімдік кімнің ыдысына түссе, оның өзі жортуылға шыққанда өзен-теңіз толқынданып, қайық-кемесі шайқалып, ішіндегілер ғаламат апатқа тап болады.

4. *Тутғуч* — үлкен тамақтың алдында тәбет ашу үшін ішілетін сұйық ішімдік.

Түркі халықтарының мақал-мәтелдері

М.Қашқари еңбегі түркі тілдес тайпалар ішінен ғалым жинаған өткір мақал-мәтелдерге, афоризмдерге өте бай. Шығармада ежелгі түркілердің, сол сияқты қазақтардың әлеуметтік-экономикалық, мәдени, саяси қатынастары көрінетін халық даналығы жинақталған.

Халықтың мұндай даналық сөздері адамдардың сан ғасырлық өмір тәжірибесінен туатыны мәлім. Мақал мен мәтелге айналып кеткен ғибрат сөздер — өмірдің қыры мен сырына әбден қанығып барып жасалған қорытынды пікірлер секілді болып келеді.

Автор сөздерге түсінік беруде 262 мақал-мәтелді пайдаланған. Мақал-мәтел атауы ол кезеңде «сав» терминімен берілген. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, наным-сенімі, өмірлік тәжірибесі, айшықты ойы қысқа да нұсқа шұрайлы тілмен бейнеленеді және түркі халықтарының көпшілігіне ортақ болып келеді. Мақал-мәтелдердің көтерген тақырыбы да сан алуан [20].

Енді «Диуани лұғат ат-түрктө» кездесетін осындай мақал-мәтелдерден бірнеше мысал келтірейік:

1. «Әдептің басы тіл» [2; 39].

2. «Інген ыңыранса, бота боздар» [2; 40].

3. «Адам үрленген қап, Ауызы ашылса — бос қалар» [2; 43].

4. «Тай өссе, ат тынығар, Ұл өссе, әке тынығар» [2; 43].
5. «Қарияның сөзі бекер болмас, Жалғыз шыбық бақша болмас» [2; 51].
6. «Бақыттың белгісі — білім» [2; 52].
7. «Ақылды сөз алтын табаққа жеткізер» [2; 54].
8. «Күздің келуі жазда білінер» [2; 59].
9. «Түйенің өзі үлкен болғанымен, құмалағы кішкентай» [2; 66].
10. «Арыстан қартайса, тышқанның інін аңдыр» [2; 68].

Мұндай мақал-мәтелдер бүгінгі қазақ әдеби тілінде дәл осы күйінде, ал кейде сәл ғана өзгерген түрінде кеңінен қолданылады. Сонымен, қазіргі қазақ тілінде айтылып жүрген мақал-мәтелдердің бірқатары сонау көне заманның куәгері болып табылады. «Диуани лұғат ат-түрктегі» осындай мақал-мәтелдерге қарап, бұдан он ғасырдай бұрын айтылған даналық ойлар бүгінгі күнге дейін өзінің алғашқы мән-мағынасын жоғалтпағанын көреміз [14; 153].

Мысалы:

1. «Көрпеден артық көсілген аяқ үсер» [2; 59]. Мұны қазақ кейіндер «Көрпеңе қарай көсіл» деп жетілдірген.
2. «Айламен арыстан ұстар, Күшпен құрт та ұстай алмас» [2; 37]. Мағыналық баламасы: «Білікті бірді жығар, білімді мыңды жығар». Адам ақылын, әдіс-айласын орынды жұмсай білсе, алынбайтын қамал жоқ.
3. «Адам аласы ішінде, Жылқы аласы сыртында» [2; 37]. Бұл біреудің ойымен келіспейтіндігін жасырып, ішіне сақтайтын адамдарға қаратыла айтылған.
4. «Аш не жемес, Тоқ не демес» [2; 36]. Мағынасы — тұрмысы нашар адам күнделікті өмірін, күнкөрісін ойласа, молшылықта өмір сүріп жатқан адам еріккенінен ойына келгенін істейді.
5. «Қонақ келсе, құт келер» [2; 38]. Мағынасы: қонақ он несібесімен келеді, бірін жеп, тоғызын қалдырады. Қонағын құдайдай күтетін — қазақтың сөзі.
6. «Әмірлерге өкпелеп, әскерлерге сөйлемедік» [2; 66]. Мағыналық баламасы: «Битке өкпелеп, күпінді отқа жақпа». Ақылды адам болмашыға реніш білдірмейді.
7. «Екі бура үйкенісер, Ортасында сона жаншылар» [2; 42]. Мағыналық баламасы: «Екі түйе сүйкенсе, арасында шыбын өледі».
8. «Екі қошқардың басы бір қазанда піспес (қайнамас)» [2; 71]. Екі елдің лауазымды басшылары өзара қырғиқабақ көзқараста болып, соңы соғысқа ұласса, нәтижесінде қарапайым халық зардап шегуі мүмкін.
9. «Ауылда лақ туса, Арықта оты өнер» [2; 35]. Қазақтың «Қой егіз туса, шөп басы айырық шығадысы».
10. «Адаспайтын аңшы болмас, Жаңылмайтын данышпан болмас» [2; 64]. Пенде болған соң адам баласы қателеседі. Өте ақылды, өмірден алған тәжірибесі мол, көрген-білгені, оқып-тоқығаны көп адам ғана қателеспеуі мүмкін.
11. «Құлан құдыққа түссе, Құрбақа айғыр болар» [2; 65]. Қазіргі тілімізде: «Құлан құдыққа түссе, Құлағында құрбақа ойнар».
12. «Алушы — арыстан, Беруші — тышқан» [2; 36]. Қарызын талап етуші адам құдды арыстанға, ал төлем төлеуші кембағал қорыққанынан тышқанға ұқсап кетеді. Бұл мақал дәл соларға арнап айтылады.
13. «Арпасыз ат қыр аса алмас, Арқасыз батыр әскер басқара алмас» [2; 41]. Бұл мақал ағайын-туғандардың бір-біріне мейірімділігін білдіру үшін айтылады. Және де адамдар әрқандай істе бір-біріне жәрдемдесіп жүруге үндеп айтылады.
14. «Жалғыз қаздың үні шықпас» [2; 71]. Қазіргі тілімізде: «Жалғыздың үні шықпас, Жаяудың шаңы шықпас».
15. «Кең тігілген тон тозбас, Кеңесілген іс бұзылмас» [2; 69]. Бұл мақал бір іс істегенде өзім білермендікке салынбай, үлкендермен ақылдасып, кеңесіп отыруға шақырып айтылады. Қазіргі тілімізде: «Кеңесіп пішкен тон келте болмас».
16. «Жақұты бар жанға жасыл түспес» [2; 61]. Асыл тас әр түрлі болады. Адамдар оны жүзікке көз етіп салады. Сондай жүзікті (жақұт жүзікті) саусағына салған адамға ешқашан жасыл түспейді. Тіпті, оның табиғи қасиеті соншалықты, бөзге орап отқа тастасаң, бөз де, тас та жанбайды. Бұл тәжірибеден өткізілген. Егер әбден шөлдеген адам сол жақұтты таңдайына салса, шөлін басады.
17. «Көсеуі ұзын болса, қолы күймес» [2; 53]. Бұл мақал қолғабыс жасайтын бала-шағасы көп жан рахат өмір сүреді деген мағынада қолданылады.

18. «Құрғақ қасық ауызға жарамас (жақпас), Құр сөз құлаққа жараспас (жақпас)» [2; 49]. Қазіргі тілде: «Құрғақ қасық ауыз жыртар».

19. «Жанжал шықса, ағайын ақылдасар, Жау келсе, ел тебіренер» [2; 37]. Бұл мақал әрбір іске сергек қарап, қай кезде де ұйымшыл болуға үндеп айтылады.

20. «Жақсы адамның сүйегі шірігенімен, аты қалар» [2; 70]. Бұл мақал ел арасында адамдарды жақсылық жасауға үндеп айтылады.

Сөздікте өзгерісті объективті, бағытталған және қайталанбас процесс ретінде қарастыру кездеседі [2; 64]:

*Адам мәңгі жасамас,
Көрге кірсе — кері қайтпас.*

Еңбекте сан мен сана және өлшем категорияларының диалектік түсінік нобайы байқалады [2; 70]:

*Бір-бірлеп мың болар,
Тама-тама көл болар.*

Бұл мақал аз болса да әрқандай затты қабылдап алу керек деп насихаттайды.

Табиғат құбылыстарының себеп-салдар жүйесінде байланысты екенін мына мақалдардан көруге болады [2; 43]:

*Қураған ағаш иілмес,
Қураған шыбық түйілмес.*

Бұл мақал көп қолданылып, ескірген зат орнына қайтып келмейді деген мағынада қолданылады. Немесе [2; 51]:

*От түтінсіз болмас
Жігіт жазықсыз болмас.*

Халық даналығы көрініп тұрған құбылыстардың жалпы қасиеттерін көрсетумен шектелмей, қайта оларды жан-жақты зерттеп, мән-мағынасын жете білуге шақырады.

Мына мақалдардың қазіргі заманмен қаншалықты үндес екендігі айтпаса да түсінікті [2; 34]:

*Заман өтер, кісі тоймас,
Адам баласы мәңгі қалмас.*

Немесе [2; 33]:

*Құс қанатымен,
Ер атымен ұшады.*

Махмұд Қашғари еңбегінде бұлардан басқа да толып жатқан мақал-мәтелдер оқушысын әділдікке, ар-намысты жоғары ұстауға, махаббатқа адал болуға, мейірімділікке, ізгілікке үндейді.

Жалпы «Диуанға» кірген тұспал мәтел сөздер орта ғасыр көшпенділері мен тұрғын халықтарының сана-сезім тұрғысы, дүние танымдары, ой түйіндері, салт-сана, кәсіп тәсілдері болып танылады.

Түркі халықтарының бәйіттері

Түркітану магистрі Ж.Әбілдаев Махмұт Қашқаридың «Түркі сөздігіндегі» түркі халықтарының бәйіттеріне кеңірек тоқталып, өз ойын былайша түйіндейді: «Бәйіт терминіне келер болсақ, ол орта ғасырлық түркі поэзиясына араб-парсы әдебиеті арқылы енген. Жалпы, бәйіт — өлең түрі емес, өлең бірлігі. Араб-парсы әдебиетінде екі тармақтан тұратын шумақты бәйіт деп атайды. Ал түркі поэзиясында бәйіт қолданылмаған. Біздің өлең өрнегіміз әрқашан төрт тармақты шумақтан, яки төрттіктерден, түзілген. Сондықтан бәйітпен жазылған өлең түрі түркі поэзиясы тарихында өтпелі кезең болып саналатын XI-XII ғасырларда енген деп тұспалданады. Бәйітпен жазылу үлгісі алғаш Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігінде» кездеседі» [21].

Сайып келгенде, «Диуани лұғат ат-түркте» 242 шумақ өлең, жыр кездеседі. Жырларда (бәйіттерде) ел ішіндегі рулық, тайпалық қақтығыстар; тарихи адамдардың ерліктері; қаһармандық, ақиқат, тағдыр, тіршілік туралы ой-толғамдар; табиғат суреттері; адамның әр түрлі көңіл-күй сезімдері толғанады:

1. Сөздікке енгізілген өлең-жырлардың мазмұнына бойлай білген кез келген оқырман оның танымдық-тәрбиелік мәнін терең түсіне алады. Мәселен [2; 90]:

*Атымен Тәңірімнің білім жидым,
Өмірдің көңіліме сырын түйдім.
Гүліме таудың таза суын құйдым,
Мәртебем сонан менің биіктетті.*

2. Алғашқы қауым адамдарының тіршілік көзі аңшылық болғаны баршаға мәлім. «Түркі тілдері жинағында» халық ауыз әдебиетінің аңшылық жайындағы өлең-жырлары жиі ұшырайды [2; 92]:

*Ит жүгіртіп, құс салып,
Аңшылықтан сыр танып,
Ақшақарда түлкі алып,
Сейілдеп бір қайталық.*

Немесе [2; 79]:

*Жігіттер жеміс өсер жайқалатын,
Көңіл де тынса жұмыс жай табатын.
Адамға аң аулауда ой салатын,
Қайталық серуендеп желініп бір.*

3. Ғалымның пайымдауынша, әлем мәңгі жасайды, ал ондағы нақты құбылыстардың басы мен аяғы болады. Оған дүние ешқандай сыртқы күштерге бағынбайтын нақты шындық жиынтығы ретінде көрінеді [2; 99]:

*Адамдар мәңгілікке туылмаған,
Күн, жұлдыз аспанда ол суынбаған.*

4. Ғалымның пікірінше, құт-береке қонақпен бірге келетіндіктен, қонақ — жақсылықтың белгісі. Ол былай дейді [2; 74]:

*Қонақты қарсы алғын, асыңды күттірме,
Қуана жар салғын, бір затын зыттырма.*

Немесе [2; 72]:

*Тоныңды асып тастама,
Асыңды бер басқаға,
Қонағыңды жасқама,
Даңқыңды ол жаяды.*

5. Мына төрт жол [2; 95]:

*Күніне жаздың жайлы сеніп қалма,
Абайсыз жаман іске еніп, талма.
Бастайды ізгі ниет ерікті алға,
Сөйлеуге жақсы сөзді әдеттенгін, —*

оқырманын өлеңмен әркез дұрыс жолмен жүріп, дұрыс өмір сүруге үндейді.

6. Сондай-ақ [2; 96]:

*Жаны кедей адамның құлқыны бір толмайды,
Оны ешқашан күшіпенен толтыруға болмайды.*

Немесе [2; 99]:

*Дүниеге құнықсаң сені орға жығады,
Данышпандар шыныққан оның мәнін ұғады, —*

деп қашанда нәпсінді тыя білу керектігін ескертеді.

7. Ал [2; 79]:

*Парасатпен жалықпастан үйренсең зор білімді,
Көрсетесің дандайсымай сынақта асыл сырыңды.*

Немесе [2; 88]:

*Білімдінің қасына бар күнде балам ерінбей,
Төмен тұрып үйрен толық тәкәппар боп көрінбей, —*

деп білім-ғылым үйренуге шақырады.

8. Шынайы рақатқа бөлейтін білім көкжиегіне жету туралы ғалым былай дейді [2; 89]:

*Махаббаттың мейіріне нәзік жаның иеді,
Оның ыстық теңізіне бойың балқып күйеді.
Білім деген мәуелі ағаш өз жемісін береді.*

9. М.Қашқари жинаған өлеңдердің ішінде табиғат суреттері де кездеседі [2; 83]:

*Жаз шығып, түйін тастап, бұр ашылды,
Аспаннан түрлі гүлге нұр шашылды.
Құс сайрап, сай-саладан су тасыды,
Сұлулық көзді тартты таңғажайып.*

Немесе [2; 92]:

*Көктемде құстар сайрайды,
Жарасып жердің қаймағы.
Құрт, құмырсқа ойнайды,
Ініне шығып, еркіндеп.*

10. Сөздікте ғашықтардың бір-бірінен айырылысып қалғанда айтқан сөздері жүрек тебіренерлік [2; 96]:

*Махаббаттың дерті мені қинады,
Күндіз-түні жүрегімде тулады.
Толғанудан жаны да бір тынбады,
Көшіп кеткен жұртын көріп жарымның.*

Немесе [2; 97]:

*Сүйген жарым кетіп еді сапарға,
Көңілім менің оған берік байланған.
Онсыз жерде жүре алмадым қатарда,
Қайғысынан басым зеңіп, айналған.*

11. Сөздікте кездесетін кейбір өлең үзінділерде қазақтың жер, су аттары нақ қазіргі күйінде аталады. Мысалы [2; 73]:

*Тау-даланы жайқалтқан Еділ суы,
Көлшік-көлдер маңайда оның буы.
Ақ шортандар жүзеді айдынында,
Жағалары көз тартқан қалың нуы.*

Бұлардан басқа үзінділерді де көптеп келтіруге болады. Ертiс, Мыңлақ (Мыңылақ), тағы басқа атаулар қазақ жер, суларының аты екені ешкімді таңдандырмайды [2; 76]:

*Аңзақтан әуе айналып жерге түсті,
Таратты опасыз дос қалың күшті,
Үрейлі сонан халық күйге түсті,
Жау қолы Қара Ертістен өтпекші боп.*

Немесе [2; 83]:

*Құрметте, білімдінің сөзін тыңда, жігітім,
Үйреніп парасатын, ақта әділ үмітін.
Аттардың жал-құйрығын жеңілдеттік,
Түн қатып жау шебіне келіп жеттік.
Бөгелмей өткелдерден жеңіл өттік,
Мыңлақтың басын алдық адамының.*

12. М.Қашқари «Үлкенді сыйласа, құт болар» [2; 45], «Адамның қадірі тіршілігінде» [2; 68] дей келе, өз ойын былай түйіндейді [2; 89]:

*Төрт түлік пен алтын, күміс байлығыңа сүйенбе,
Білімсіз ол бос дүние жарамайды сүйеуге.*

«Диуани лұғат ат-түрктө» эпикалық жанрдағы көлемді жырлардан келтірілген үзінділер де бар. Мәселен, «Аңшылық» және «Қыс пен жаздың айтысы» нақ осындай көлемді эпикалық туындылардан алынған үзінділер болса керек.

Түркі тілінің ерекшеліктері туралы

М.Қашқари еңбегін сегіз бөлімге жіктеген: 1) «Хамза»; 2) «Сәлім»; 3) «Мұзоаф»; 4) «Мисал»; 5) «Үш әріпті сөздер»; 6) «Төрт әріпті сөздер»; 7) «Ғұнналлылар»; 8) «Сүкіндік, екі үндес қатар келген сөздер». Еңбектің осылайша жүйеленуінен сол кездегі Шығыс, нақтырақ айтқанда, араб филологиясының жетістіктеріне сүйенгендігі байқалады [4; 36].

Ғалымның шығармасы филологиялық тұрғыдан жазылған. Еңбектің жүйелілігі, ондағы мәселелердің ғылыми тұрғыдан аса маңыздылығы мен дәлдігі авторды өз заманының аса ірі оқымысты есебінде танытады [5; 48–49]:

1. «Түрік тілдері сөздерінің сөздігі» ең алдымен лексикографиялық мұра есебінде көңіл аудартады. Қашқари сөздерді реттеп беруде өзіне тән тәсіл қолданады. Ол ең әуелі аз әріптерден құралатын сөздерді береді де, одан әрі әріптің санына қарай дамытып отырады. Онда антоним мен синоним сөздер, омоним сөздер мен метафоралар, диалектілік сөздер бас-басына ажыратылып

түсіндіріліп отырады. Ал мұндай жүйеге келтіру, байқампаздық Қашқари заманындағы лингвистика үшін аса бір ірі табыс еді. Автор ескірген сөздерді, шеттен келген сөздерді сөздікке енгізбедім деп мәлімдейді.

2. М.Қашқаридың маңызды ғылыми пікірі — жаңа сөздер мен сөздердің жаңа мағыналарының пайда болуы жайында айтқандары. Оның айтуынша, жаңа сөздер мынадай тәсілдер арқылы пайда болады:

а) жаңа сөздер бұрыннан қолданылатын түбірге қосымша жалғану арқылы ғана пайда болмайды. Сонымен қатар жаңа сөздер бұрыннан белгісіз қолданылу ыңғайында да, сөздерді қарсы мәнде қолдану арқылы да пайда болады;

ә) Махмұд Қашқаридың айтуынша, жаңа сөз жасалудың екінші бір жолы — сөз мағынасының тарылып, кеңеюі болатын тәрізді. Бұрын бүтіннің бір бөлшегін ғана білдіретін сөздер келе-келе бүтіннің өзін білдірсе, бүтінді білдіретін сөздер кейде сол бүтін заттың бөлшегін ғана білдіретін болып қалыптасады. Ал, кейде сөздер өздері білдіретін заттар мен құбылыстардың ерекшелігіне байланысты да жаңа мән алып, жаңа сөз есебінде қалыптасады дейді.

3. Махмұд Қашқари еңбегінің мазмұнына зер сала отырып, оның тек жетік лексикограф қана болмай, түрік тілдерінің фонетикалық заңдылықтарын да жетік білгендігін байқаймыз. Ол өз Сөздігінде фонетикаға арнайы тоқтамайды. Бірақ жеке сөздерінің ерекшелігіне, тайпа тілдерінің бір-бірінен дыбыстық айырмашылықтарына байланысты фонетикалық заңдылықтарды да қамтып отырады.

4. Грамматикалық құрылысты баяндауда Махмұд Қашқари өзі зерттеп отырған тілдер жүйесін барынша терең білетіндігін, тілдік құбылыс атаулының бәрінің де заңдылығын терең білетіндігін байқатады. Ол түбір, туынды түбірлерді ажыратып түсіндіреді. Сөздерді грамматикалық және семантикалық мәніне қарай екі үлкен топқа бөледі: есімдер, етістіктер. Есімдердің байырғы, түбір түрлерін, сондай-ақ етістіктің қосымша арқылы жасалған түрлерін айырып көрсетеді.

5. Махмұд Қашқари еңбегінің түркология үшін маңызы тек осы айтылғандармен бітпейді. «Диуани лұғат ат-түрк» — түркі тілдерінің тарихи диалектологиясының алғашқы негіздері салынған еңбек. Махмұд Қашқари түркі тілінде сөйлейтін тайпалар тілінің бір-бірінен дыбыстық ерекшеліктерін, белгілі бір тайпа тіліндегі бір дыбыстың екінші бір тайпа тіліндегі қай дыбысқа сәйкестігін де айта отырады.

6. Сонымен қатар Махмұд Қашқари бұл еңбегінде түркі тілдерінің алғашқы классификациясын береді. Түрік тайпаларын екі топқа (солтүстік және оңтүстік) бөліп қарауы — түркология тарихындағы алғашқы классификация еді.

7. Махмұт түркі тайпаларының қолданатын тілдеріне түсініктер беріп, оларды былайша топтап танытады: а) «ең таза тіл — тек қана бір тілді біліп парсылармен араласпайтын, жат жұртқа барып-келіп, қарым-қатынас жасамайтын адамдардың тілі. Екі тіл білетін және шаһар халықтарымен араласып тұратын халықтардың тілінде шұбарлық бар. Соғдақ, канжак, арғу тайпалары дәл сондай екі тіл білетіндерге жатады»; ә) «ұйғырлардың тілдері таза түрікше. Олардың өзара сөйлесетін тағы бір тәсілдері бар. Жиырма төрт әріптен құралатын жазуды пайдаланады. Кітап пен хат-хабарларын сол жазумен жазады»; б) «қырғыз, қыпшақ, оғыз, тохси, яғма, чігіл, оғрақ, жарұқ тайпалары тек түркі тілімен ғана сөйлейді. Иәмәк пен башқұрт тілдері оларға жақын»; в) «тілдің ең жеңілі — оғыз тілі. Анығы — тохси мен яғма тілдері. Іле, Ертіс, Еділ, Ямар өзендерінің өңірлерінен Ұйғыр шаһарларына дейін жасайтын халықтардың тілдері де сондай анық. Ең ауыр тіл — Хаканияның орталық өңіріндегі халықтарының тілдері»; г) «Испиджаб қаласынан сонау Баласағұнға дейінгі барлық Арғу шаһарларындағы халықтардың тілдерінде шұбарлық бар» [2; 11–12], — дейді автор.

Сонымен, М.Қашқаридың келтірілген пікірлері, оның кең тынысты ғажайып ғалым екендігін әбден танытады. Өзі туып өскен түркілер елін жете біліп қоймай, сол халыққа деген өзінің ерекше ықылас-ниетін де ашық айтады. Ғалым сол түркілер үшін аянбай еңбек етіп келгенін және солардан жанын аямайтынын білдіреді.

Түркі халықтарының тілінде көп қолданылатын сөздер

М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» атты еңбегінен қазіргі қазақ тілінде де, басқа түркі-тілдес халықтардың тілінде де сақталған көптеген сөздер мен ұғымдарды кездестіреміз. Мысал келтірейік:

М.Қашқари
ун

Қазіргі қазақ тілі
үн, дауыс

алб	алып, батыр
ир	жер
оң іш	оң іс, дұрыс іс
угұт	үгіт, насихат
өкуз	өгіз
атыш	атыс
уруш	ұрыс
улуғ	ұлы
очақ	ошақ
ойун	ойын
іңір	жарық пен қараңғылықтың түйісетін сәті
ахсақ	ақсақ
оттуз	отыз
эрте	ерте
қылыч	қылыш
туман	тұман
сыбызғу	сыбызғы
кәк	кек
алтун	алтын
қулун	құлын

Ал, енді «Түркі халықтарының тілінде көп қолданылатын сөздер» [2; 178–191] деген айдармен берілген тараушадағы *ат, ет, ит, үш, от, ой, он, ін, аз, із, ақ, ай, ау, ата, ара, ана, іні, алаң, айтылды, алдады, қыз, тоқ, тіл, жігіт, төрт, қызыр, қымыз, балық, қабақ, білік, қызыл, қарға, қалқан, балдыз, сырмақ, тарғыл, сарқынды, барды, тізді, қазды, сынды, тауар, сатылды, ол, сілкінді, сөз* секілді сөздер арада мың жыл өтсе де қазақ тілінде еш өзгеріссіз, бастапқы қалпында қолданылып жүргенін байқаймыз.

Көптеген зерттеушілердің пікірінше [22], қазіргі қазақ тілі басқа түркі халықтары тілдеріне қарағанда ежелгі түркі тіліне көбірек ұқсайды. Сондықтан келешекте қазақ тілі барлық түркілердің біртұтас тілінің негізін құра алуы мүмкін.

Түйін

Қорыта келгенде айтарымыз, «Түрік сөздігі» түрік тайпаларының ойлау, сезіну мәнерінің бірлігін паш етеді. Бүгінгі түркітілдес елдердің әрқайсысының игілігі үшін қызмет ете беретін еңбек.

«Диуани лұғат ат-түрктегі» әдеби ескерткіштерді жан-жақты зерттей келіп, мынадай түйін жасауға болады. Халық ауыз әдебиетінің өзінің тақырыптық жағынан да, идеялық тұрғысынан да сол кездің өзінде-ақ мейлінше дамып жетілгені даусыз. Қазіргі уақытта «Диуани лұғат ат-түрк» түркі тілдерін зерттеген филологиялық еңбек, түркітанудың қайнар бұлағы ретінде бағаланады. Бүгінгі таңдағы түркітану саласындағы ғалымдар бұл еңбекке соқпай өте алмайды. Олар әрбір пікірін «Диуани лұғат» арқылы дәйектеп қуаттауға тырысады. Сондықтан да тіл тарихына қатысты жасалған әрбір зерттеуде міндетті түрде Қашқаридың есімін кездестіреміз. Себебі Қашқари түркітану ғылымының негізін қалаушы, түркі әлемінің ең алғашқы филологы. Араб тілінің мысы басып, дәурені жүріп тұрған шақта түркі тілі, мәдениеті, тыныс-тіршілігі, рухани құндылықтары жөнінде сол араб тілінде еңбек жазып қана қоймай, араб мәдениетінің ошағы Бағдат қаласына барып, халифқа тарту етуі Қашқаридың түркілікті насихаттаушы ұлы миссионер екендігін көрсетеді. Ол түрік тілін тек арабтарға ғана емес, бүкіл өзге ұлт өкілдеріне үйретуді, танытуды, тіпті сүйгізуді көкседі. Түрік тілінің араб тілінен бірде-бір кем түспейтінін, түркілердің де жер бетіндегі халықтардың ең бір тектісі, тәңір сүйер жақсы қасиеттерге толы ұлы халық екендігін дәлелдеуге тырысты.

Қорыта айтқанда, Махмұд Қашқаридың теңдесі жоқ бұл шығармасы біздің еліміздегі түркі-тілдес халықтардың бәріне бірдей ортақ асыл қазына. Түркі тілдерінің сөздігі тілдік, әдеби, тарихи, этнографиялық, т.б. тұрғыдан мейлінше бай мұра болып табылады. Сонымен, болашақта да ХІ ғасырдағы түркі әлемінің энциклопедиясы іспеттес «Диуани лұғат ат-түрк» түркілік мәдениетінің мәңгілік ескерткіші болып қала бермек.

Ғұлама ғалымның ұлы еңбегі тек түркітану ғылымына ғана емес, күллі түркі әлемінің рухани өміріне нұрын шашып тұрған жарық жұлдыз іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Умарова Г.С., Шарабасов С.Ф. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Астана: Фолиант, 2007. — 86, 87-б.
- 2 Қашқари М. Түбі бір түркі тілі («Диуани лұғат ит-турк»). — Алматы: Ана тілі, 1993. — 192 б.
- 3 Садықбеков Қ. Махмұд Қашқари және «Диуани лұғат — ит-Түрік» // Түркістан. — 2012. — 1 қараша. — 6-7-б.
- 4 Ысқақұлы Д. Түркі әлемінің рухани жұлдыздары // Жалын. — 2014. — № 1. — 35-40-б.
- 5 Мұсылман ғалымдары / Баспаға әзірл. Д.Тоқмырза. — Алматы: «Шапағат-Нұр» баспасы, 2006. — 104 б.
- 6 Тарихи тұлғалар: Танымдық-көпшілік басылым / Құраст.: Б.Тоғысбаев, А.Сужикова. — Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. — 89-б.
- 7 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. — 6-т. / Бас ред. Б.Аяған. — Алматы: «Қазақ энцикл. Бас ред.», 2004. — 696 б.
- 8 Қазақ халқының тарихи тұлғалары: Қысқаша анықтамалық. — 1-кіт. — Алматы, 2011. — 304-б.
- 9 Шашаев Ә. Араб әрпімен түркі тілінде жазған // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 38-б.
- 10 Сүйіншілиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы: Оқулық. — Алматы: Санат, 1997. — 100-б.
- 11 Әуезова З.-А. Шығыстануды таңдауыма әкем ықпал етті // Егемен Қазақстан. — 2011. — 14 қырк. — 5-б.
- 12 Әнес Ф., Сейтімұлы Ә. Халел тұғыры // Егемен Қазақстан. — 2013. — 10 желт. — 8-б.
- 13 Керімов Ә. Халел қайран қалдырды // Ана тілі. — 1993. — 15 сәуір. — 4-б.
- 14 Келіметов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті: Оқулық. — Алматы: Ана тілі, 1991. — 264 б.
- 15 Дербісалиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары (тарихи-филологиялық зерттеу). — Алматы: Рауан, 1995. — 142-б.
- 16 Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану лугат ат-турк» // Советская тюркология. — 1972. — № 1. — С. 12.
- 17 Мухитдинов Р. Қашқариды ең алғаш зерттеген қазақ ғалымы — Халел Досмұхамедұлы // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 12-13-б.
- 18 Қортабаева Г. «Түрік сөздігінде» белгілі тұлғалардан Афрасиабтың да аты кездеседі // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 44-45-б.
- 19 Жалмаганов Ш. Қарахандықтар өздерін түркі және Афрасиаб шаңырағы санаған // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 21-24-б.
- 20 Қалиев А. «Түрік сөздігінде» мақал-мәтелдер мол қамтылған // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 48-б.
- 21 Әбілдаев Ж. «Диуани лұғат ат-туркте» 242 шумақ өлең-жыр, 200-ден астам даналық сөз кездеседі // Жұлдыздар отбасы: Аңыз адам. — 2013. — № 12(72). — 46-47-б.
- 22 Әлжанов Қ.М. Қашқари дүниетаным айшықтары // Қазақ даласының ойшылдары (IX-XII ғғ.). — Алматы: Ғылым, 1995. — 121-б.

Р.С.Каренов

Слово об основоположнике тюркской филологии Махмуте Кашкари и о его непревзойденном произведении «Диуани лугат ат-турк»

Исследована жизнь и творческая деятельность гениального филолога XI столетия, первого создателя словаря тюркского языка, ученого-энциклопедиста Махмута Кашкари. Дана оценка его главному произведению «Диуани лугат ат-турк», поднявшего на высокую планку авторитет тюркского языка. Отмечено, что «Словарь тюркской словесности» посвящается не только вопросам совершенствования языка, но и содержит решение многих проблем различных наук своего и последующего времени. Уделено внимание многочисленным исследованиям зарубежных и отечественных ученых, посвященным анализу жизни и творчества Махмута Кашкари. Доказана значимость книги Кашкари не только для развития тюркского народа и его языка, но и для изучения культуры всего исламского мира. Подчеркнута важность рассмотрения в будущем творческого наследия великого ученого молодым поколением филологов.

R.S.Karenov

The word about the founder of Turkic philology Mahmut Kashkari and his unsurpassed work «Diواني lugat at-turk»

Life and creative work of the genius philologist of XI century, the first founder of the dictionary of Turkic language, the scientist-encyclopedist Mahmut Kashkari are investigated. The assessment to his main work «Diواني lugat at-turk», lifted on a high level authority of Turkic language, is given. It is noted that «The dictionary of Turkic literature» is devoted not only a question of improvement of language, but also contains the solution of many problems of various sciences of present and subsequent time. The attention to numerous researches of the foreign and domestic scientists devoted to the analysis of life and creativity of Makhmut Kashkari is paid. The importance of the book of Kashkari not only for development of the Turkic people and its language, but also for studying of culture of all Islamic world is proved. Importance of consideration in the future a creative heritage of the great scientist with young generation of philologists and for further spiritual enrichment of all people of the East is emphasized.

References

- 1 Umarova G.S., Sharabasov S.G. *History of the Kazakh literature: The textbook*, Astana: Foliant, 2007, p. 86, 87.
- 2 Kashkari M. *Tyrkic language having a uniform basis («Diواني lugat at-turk»)*, Almaty: Ana tili, 1993, 192 p.
- 3 Sadykbekov K. *Turkestan*, 2012, November 1, p. 6–7.
- 4 Iskakuly D. *Zhalyn*, 2014, 1, p. 35–40.
- 5 *Scientists of the Islamic world / For publishing house by D.Tokmurza*, Almaty: «Shapagat-Nur» Publ., 2006, 104 p.
- 6 *Historic figures. Informative-popular editions / Originators: B.Togysbayev, A.Suzhikova*, Almaty: «Almatykitap» LLP, 2006, p. 89.
- 7 *Kazakhstan: National encyclopedia*. Vol. 6 / Chief editor B.Ayagan, Almaty: The main edition of «The Kazakh encyclopedia», 2004, 696 p.
- 8 *Historic figures of the Kazakh people: Short reference book. The first book*, Almaty: «Oner» publ. house, 2011, 304 p.
- 9 Shashayev A. *The star Family: Person legend*, 2013, 12 (72), p. 38.
- 10 Suyunshaliyev H. *History of the Kazakh literature: Textbook*, Almaty: Sanat, 1997, 928 p.
- 11 Aueyzova Z.-A. *Egemen Kazakhstan*, 2011, September, 14, p. 5.
- 12 Anes G., Seytimuly A. *Egemen Kazakhstan*, 2013, December, 10, p. 8.
- 13 Kerimov A. *Ana tili*, 1993, April 15, p. 4.
- 14 Kelimbetov N. *Literature of the ancient world: The textbook*, Almaty: Ana tili, 1991, 264 p.
- 15 Derbisaliyev A. *Stars of the Kazakh steppe (historical and philological research)*, Almaty: Rauan, 1995, p. 142.
- 16 Kononov A.N. *Soviet turkology*, 1972, 1, p. 12.
- 17 Mukhitdinov R. *The star Family: Person legend*, 2013, 12 (72), p. 12–13.
- 18 Kortabayeva G. *The star Family: Person legend*, 2013, 12 (72), p. 44–45.
- 19 Zhalmaganov Sh. *The star Family. Person legend*, 2013, 12 (72), p. 21–24.
- 20 Kaliyev A. *The star Family: Person legend*, 2013, 12 (72), p. 48.
- 21 Abildayev Zh. *The star Family: Person legend*, 2013, 12 (72), p. 46–47.
- 22 Alzhanov K.M. *Thinkers of the Kazakh steppe (IX–XII centuries)*, Almaty: Gylym, 1995, p. 121.